

24. Тизенгаузен. Вказана праця. – М., 1941. – Т.ІІ. – С.24.
25. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, 1960. – Т.2. – С.37; Тизенгаузен. Вказана праця – М., 1941. – Т.ІІ. – С.85.
26. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, Т.2, 1952. Т.1, Ч. II. – С.267.
27. Кощеев В.Б. Еще раз о численности монгольского войска в 1237 году // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С.132.
28. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, Т.2, 1952; Т.1, Кн.1. – С.177.
29. Анинский С.А. Вказана праця. – С.72, 81.
30. Чернышевский Д.В. Приидоша бесчисленны, яко пружі // Вопросы истории. – 1989. – № 2. – С.130.
31. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы... – С.73.
32. Кощеев В.Б. Вказана праця. – С.132.
33. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь-Москва: Леан-Аграр, 1997. – С.57.
34. Энциклопедический словарь Ф.А Брокгауза и А. Евфрона. – Спб., 1894. – Т.24 – С.633-635. Гумилев Л.Д. Древняя Русь и Велика Степь. М.: Товарищество Клышников, Комаров и Ко, 1992. – С.350.
35. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, 1960. – Т.2. – С.37-38.

*Герасименко Л.С.
Київський національний університет
імені Т. Г. Шевченка*

БРОНЕПОЇЗДИ КИЇВСЬКОГО ОПОЛЧЕННЯ В ОБОРОНІ МІСТА (ЛИПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1941 Р.)

Героїчною і водночас трагічною сторінкою Великої Вітчизняної війни була оборона Києва. В силу несприятливих обставин для нашої армії на початку війни, а також в результаті помилок і прорахунків Сталіна та його оточення в оцінці часу нападу Німеччини на СРСР, події на фронтах розвивалися не на нашу користь. Ще раз переконуємося в цьому, аналізуючи бої навколо Києва [1].

Бойові дії стрімко наближалися до Києва. Місто готувалося до опору, гідно відповісти на ворожий удар. Протягом двох тижнів було проведено величезну організаційну роботу по мобілізації внутрішніх можливостей міста для зміцнення його оборони. Загроза вторгнення німецьких військ у Київ викликала серед усіх верств його населення прагнення будь-що допомогти військам Червоної Армії відстояти столицю. Тисячі трудівників Києва та столичної області вийшли на будівництво польових укріплень. Одночасно розгорнулося комплектування

народних воєнізованих формувань. На 30 червня створено 13 винищувальних батальйонів (3405 чоловік), а до 8 липня було сформовано 19 загонів народного ополчення (29400 чоловік), а також обладнано 3 бронепοїзда, які стали складовою частиною київського ополчення [2].

Будівництво броньованих поїздів розгорнулося майже на всіх залізницях країни – і на фронтових, і на тилкових. Будівництво бронепοїздів розпочалося і у Києві. Ініціаторами будівництва першого бронепοїзда стали робітники Київського потяговагоноремонтного заводу. Вже не другий день війни, 23 червня 1941р., відбувся мітинг робітників КПВРЗ, на якому було прийнято рішення силами колективу підприємства в неробочий час збудувати бронепοїзд [3]. Робітники працювали цілими днями. Не маючи типових проектів, досвіду, колектив заводу долав чимало труднощів. Було нелегко побудувати бронепοїзд в умовах, коли завод почав вже демонтаж і відправку на Схід устаткування. І все ж робітники впорались із цим нелегким завданням. Бронепοїзд був обтягнутий листами броні, за допомогою спеціалістів артилерійського училища були встановлені гармати і кулемети, а також обладнана командирська башта [4]. За розпорядженням командуючого КВО М.П.Кирпоноса, бронепοїзду було надано озброєння, зокрема, із берегової охорони Кирпонос дав 76-мм гармату [5]. Броньовані листи, гармати, кулемети, засоби зв'язку допоміг дістати М.С.Хрущов. Перший бронепοїзд народного ополчення не тільки в Україні, а і в Союзі, був споруджений за 9 днів, і вже на 7 липня бронепοїзд був готовий, а 8 липня він став до ладу як діюча бойова одиниця народного ополчення під назвою літер “А”. Бронепοїзд мав 3 бронеплощини, на яких розміщувалися 4 артилерійських і 24 кулеметних розрахунків, взвод саперів, відділення зв'язку, яке очолював І.І.Котлярчук, взвод путейців на чолі з А.Л.Кривицьким, санітарне відділення на чолі з О.С.Ячменевою, групу розвідки. Також бронепοїзд мав власні пересувні склади боєприпасів і продовольства. Бронепοїзд був озброєний також чотирма скорострільними гарматами і 48 кулеметами [6]. Командиром бронепοїзда був призначений заступник начальника політвідділу дороги Анатолій Тихоход, а його замісником був призначений начальник Київського вокзалу Артеф'єв Костянтин Артемович [7]. Комісаром бронепοїзда став секретар парткому Київського залізничного вузла С.П.Голованьов. Водіями бронепοїзда стали машиністи першого класу із Київського паровозного депо І.Д.Крамар і М.Г.Кияниця [8]. Особисто роботу по комплектуванню екіпажу бронепοїзда очолював начальник політвідділу Південно-Західної дороги Е.А.Смірнов. Основною базою комплектування екіпажа бронепοїзда стали загони народного ополчення Залізничного району. В партком залізничного вузла і в політвідділ дороги надійшло біля 10 тисяч заяв [9]. В політвідділ залізної дороги тільки в перші два дні надійшло понад 800 заяв добровольців з проханням зачислити їх в команду бронепοїзда [10]. Перевага віддавалась людям, які мали досвід в якості

артилеристів, кулеметників, взагалі людям, які мали певну військову спеціальність. Також до екіпажу мали увійти підготовлені в технічному плані зв'язківці, сапери, розвідники, зенітники. В екіпаж бронепоезда із всього числа бажаючих відібрали 120 чоловік. Протягом трьох днів команда була укомплектована. Колектив КПВРЗ спільно з робітниками заводу “Більшовик” приступив до будівництва другого бронепоезда, який назвали літер “Б”. Будівництву цього бронепоезда велику допомогу надали Г.Ф.Сорокін – інженер депо імені Андрєєва та К.А.Єресько – досвідчений машиніст-інструктор. Будівництво другого бронепоезда було завершено на 20 липня 1941р. і бронепоезд вступив до строю діючих підрозділів народного ополчення. Його особовий склад, так же як і бронепоезда літер “А”, був укомплектований за рахунок добровольців із загону народного ополчення Залізничного району. Із службового забезпечення бронепоезд мав групу зв'язку, групу розвідки, десантну групу, групу господарсько-технічного забезпечення і санітарну групу. Командиром другого бронепоезда став Л.В.Василевський, комісаром – С.П.Голованьов [11]. Начальником штабу був призначений Д.М.Поплавський, а командирами бронеплощадок – Н.А.Рябоконт і В.Харитонов. Бронепоезд мав бронеплощадки, де знаходились артилерійські знаряддя і 28 кулеметів. Після того, як були збудовані бронепоезди літер “А” і літер “Б”, цю ініціативу підхопили робітники Дарницького паровозного депо, які разом з колективом Дарницького вагоноремонтного заводу 24 липня почали будівництво третього бронепоезда – літер “В” [12]. Літер “В”, як і перші два бронепоезда, створювався в співпраці з робітниками заводу “Більшовик”. Екіпаж цього бронепоезда був укомплектований за рахунок добровольців Дарницьких загонів народного ополчення. Очолив бронепоезд командир бронеплощадки бронепоезда літер “А” М.П.Богданов, комісаром був призначений колишній секретар парторганізації ДВРЗ В.П.Тітков, а начальником штабу – кадровий офіцер Червоної Армії М.І.Романов. Машиністами третього бронепоезда, якому була дана назва “Дарницький партизан”, стали старший машиніст М.М.Діденко і машиніст першого класу І.К.Зимовець. Вже в останніх числах серпня 1941 р. з ініціативи робітників заводів “Більшовик”, “Ленінська кузня” і КПВРЗ почалось будівництво четвертого бронепоезда, але він не став до ладу [13].

Бронепоезди посилювали війська, що обороняли Київ [14]. Бої на підступах до Києва розгорнулись 10 липня 1941 р. [15]. Вже на 30 червня противник захопив Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно, Львів. Війська 5-ї армії оборонялись на рубежі р. Стоход, Стир, Горинь на фронті до 180 км. Ставка Верховного Головнокомандування 30 червня приймає рішення до 9 липня відвести війська Південно-Західного фронту на лінію укріплених районів. На цьому рубежі, що проходив по старому радянсько-польському кордону, передбачалось організувати оборону і стабілізувати положення. Частини 5-ї армії під командуванням М.І.Потапова на 6 липня відійшли на позиції Новоград-Волинського укріпленого

району. 8 липня противник прорвав оборону і захопив Новоград-Волинський [16]. Бронепоїзд літер "А" отримав завдання підтримати вогнем своїх кулеметів і гармат бойові дії військ 5-ї армії. Бронепоїзд Тихохода діяв на ділянці Яблонець – Новоград-Волинський. 9 липня німці почали наступ. Німецьке командування прагнуло будь-що перерізати залізничну лінію Коростень – Новоград-Волинський. Але бронепоїзд київських залізничників не давав їм цього зробити. Німецька артилерія і міномети почали обстріл бронепоїзда з тим, щоб підтримати наступ своєї піхоти. Вісім разів частини 31-го стрілецького корпусу при вогневій підтримці екіпажу бронепоїзда змушували фашистів відійти на важливій комунікації військ Південно-Західного фронту [17]. 10 липня німці відновили свої атаки, підтягнувши свіжі сили. Крім того, проти бронепоїздів вони кинули авіацію. Бійці бронепоїзда спрямували вогонь проти літаків, їм вдалось збити одного "юнкерса". А в цей час на бронепоїзд знову поповзли танки. За танками рухалась піхота. Бронепоїзд почав стріляти по ворогу, підтриманий вогнем батареї артилерійського дивізіону, який радянське командування перекинуло сюди вночі. Атака німецьких військ була зірвана. Дільниця Козятин – Новоград-Волинський залишилась в руках радянських військ. Майже на півтора тижня було затримане просування німців в цьому районі.

Під кінець дня 10 липня війська 5-ї армії потіснили німців на рубіж Романівка, Лебедівка, перерізали Житомирське шосе. 11-12 липня частини Київського Укріпленого району при підтримці мотострілецької дивізії, бронепоїзда літер "А" і ополченців-залізничників під командуванням А.С.Тихохода розгромили танкову групу противника, яка прорвалась в район станції Ворзель і намагалась перерізати залізничну лінію Київ – Коростень. Ця лінія забезпечувала підвіз боєприпасів, спорядження і продовольства для військ 5-ї армії Південно-Західного фронту в Коростенському укріпленні, який прикривав правий фланг оборони Києва. Активні дії військ Південно-Західного фронту в період з 9 по 14 липня скували головні сили групи армій "Південь", націлені на київський напрям. Вони відіграли вирішальну роль у відбитті першої спроби німців оволодіти Києвом. Але закрити прогалину на житомирському напрямку не вдалось. Бої, що зав'язались 11 липня на ближніх підступах до Києва, набували все більш гострішого характеру. Отримавши відсіч, противник переносить удар з Житомирського шосе південніше, розраховуючи захопити мости через річку в районі Білогіродки. Безуспішні дії піхоти і танків змушують німецьке командування застосувати інших заходів. В ніч на 15 липня на південний схід від Коростеня, в районі станції Стремигород, фашисти висадили десантну групу чисельністю до 25 чоловік. Група мала завдання раптовим ударом захопити Коростень. Коростень на той час був крупним вузлом комунікацій радянських військ, тому німці хотіли якомога швидше вивести його з ладу. Цією операцією німецьке командування розраховувало відтягти наші сили, відібрати у радянських військ 5 залізничних ліній і полегшити лівому флангові 1-ї

танкової групи захоплення лінії Коростень–Новоград-Волинський. Тому екіпажу бронепοїзда було наказано вийти на дільницю Коростень–Стремигород і своїм вогнем підтримати підрозділи, які обороняли місто, допомогти їм знищити десантну групу. Прибувши о 8-й годині ранку на перегін Коростень–Стремигород, бронепοїзд вступив у бій. Німці, припинивши наступ, почали окопуватись, а їхні гармати почали обстрілювати бронепοїзд. Зав'язалась артилерійська сутичка. А в цей час в напрямку до місця бою летіла група бомбардувальників. Понад 50 бомб скинули німці на бронепοїзд. Одна з бомб розбила першу контрольну платформу, а друга була пошкоджена. Крім того з ладу були виведені два кулемета на першій платформі, а в напрямі до Коростеня була зруйнована колія. Група бійців на чолі з С.Голованьовим відчепила розбиті платформи. Вже втретє німецькі літаки почали бомбардування бронепοїзда. Але наблизитись до бронепοїзда їм заважав загороджувальний вогонь зенітників. Бронепοїзду вдалось відбити повітряну атаку, після чого він переніс усю свою вогневу міць на десант. Через годину-півтори і ворожий десант був знищений. Як згадував А.С.Тихоход, на полі бою екіпаж бронепοїзда зібрав чимало трофеїв: 4 гармати, 32 кулемети, 210 автоматів і 8 ящиків ручних гранат [18].

В цей час бої за Київ все помітніше зміщувались на південь від міста. Особливого напруження вони набули 16-22 липня. В цей період на напрямку Біла Церква, Фастів успішно діяла 26-а армія. На 23 липня радянські війська, ведучи тяжкі бої, організовано відійшли і зайняли оборону на рубежі Білокоровичі, Малин. 22 липня противник зайняв Малин. Під кінець дня 24 липня радянські бійці вбили німців з Малина. Але більшого досягти не вдалось. На підступах до Малина відзначились бронепοїзди М.П.Богданова, Л.В.Василевського, які надали велику допомогу військам 5-ї армії в боях за місто. [19] Зокрема, 23 липня літер “А” і літер “Б” прибули на станцію Клавдієво і спільно з підрозділами 73-го прикордонного загону почали громити ворога. Вночі розвідники бронепοїздів, очолювані К.Ареф'євим і Д.Поплавським з групою прикордонників під загальним командуванням С.Голованьова пробрались у ворожий тил і влаштували засаду недалеко від села, де стояв штаб одного з німецьких полків. А на світанку 24 липня обидва бронепοїзди відкрили шквальний вогонь по батареї німців і траншеях автоматників. Тоді артилерійський вогонь був перенесений на центр села. В атаку пішли прикордонники і ополченці. Зав'язався бій у селі. Німці відступили за село, де потрапили у вогневий мішок, створений розвідниками бронепοїздів і прикордонниками. Німецький батальйон був розгромлений, а штаб був знищений.

Наприкінці липня німецьке командування зосередило на підступах до Києва понад 15 дивізій, в тому числі танкові з'єднання і значні сили авіації. Німці готувались до вирішального штурму. 1 серпня наші війська з боями відійшли до КиУР. 3 серпня противник досягнув усього переднього краю південної ділянки

укріпрайону. Фронт оборони Києва збільшився на 18 км. Загроза нового наступу на Київ примусила командуючого Південно-Західного фронту видати директиву про вдосконалення оборони Київського укріпрайону. Особлива увага приділялась південно-західному напрямку від Житомирської дороги до Дніпра. Сюди ж, на південну ділянку оборони, були перекинуті бронепоезди київських ополченців. 1 серпня ворожі танки і моторизовані частини з'явилися в районі Жулян. На лінію Жуляни-Боярка були перекинуті бронепоезди літер "А" і літер "Б" для посилення оборони радянських військ. Німцям вдалося потіснити наші війська, блокувати кілька дотів, оволодіти населеними пунктами Юрівка, Гатне, Хотів і Лісники, підійти і закріпитись на околиці Жулян. Разом з частинами ЧА оборону на цій ділянці тримав особовий склад бронепоезда А.С.Тихохода [20]. В ніч з 3 на 4 серпня бронепоезди здійснили несподіваний наліт на станцію Боярка, де розгромили ешелони з німецькою піхотою і підірвали склад боєприпасів [21]. Німецьке командування перетворило Боярку в опорний пункт боєпостачання своїх військ. Перед світанком два бронепоезди увірвалися на станцію. Всі їх вогневі засоби вдарили по фашистах. Підrivники бронепоезда висадили в повітря склад боєприпасів, друга група підrivників підпалила склад пального, а за кілька хвилин зайнявся і продовольчий склад, підпалений групою розвідників. З 5-го по 7-е серпня на ділянці Лісники – Жуляни німці почали запеклі атаки проти частин ЧА і батальйонів народного ополчення. Тяжкі бої йшли вдень і вночі протягом двох діб. Курсуючи по лінії Пост-Волинський–Жуляни, бронепоезди не припиняли обстрілу ворожих позицій.

8-9 серпня німецьким військам вдалось просунутись в глибину Укріпленого району, вийти на північно-східну околицю Жулян і оволодіти Голосіївським лісом, Мишоловкою, Пирогово. Дрібними групами, по ярах німці просочились на Сталінку (Деміївка). Штаб оборони вжив термінових заходів. На ділянку Корчувате–Чоколівка було перекинуто ще 7 батальйонів народного ополчення, кілька бронепоездів. По Дніпру в район Мишоловки прибули військові кораблі. Німецькі дивізії, що прорвалися, були знищені. З Києва-Московського в напрямі Мишоловка–Пирогово виїхав бронепоезд літер "Б". Німці повернули назад. Бронепоезд прискорив хід. Німецьке командування робило відчайдушні спроби знищити бронепоезд вогнем своєї артилерії і мінометів. Був тяжко поранений Л. Василевський. Командування бронепоездом взяв на себе С.Голованьов. Щоб знищити бронепоезд, німецьке командування в район бою направило танки. На допомогу бронепоезду літер "Б" поспішили інші бронепоезди і військові моряки Дніпровської флотилії. Німецькі танки були розсіяні артилерійським вогнем. Бронепоезди і гармати флотилії перенесли вогонь по батареях ворога на захід від Пирогово. Тоді німці ввели в бій свіжі сили. Їм вдалось потіснити наші частини до Залізничного мосту і вийти на схід від Мишоловки. Знову бронепоезди вступили в бій з ворожою піхотою. 12 запеклих атак відбили захисники Києва в цей день. На

світанку 10 серпня в район Солом'янки прибули 3 десантні бригади. Почався контрнаступ радянських військ. Під кінець дня 10 серпня німці були вибиті з Мишоловки, Пирогова, Голосіївського лісу і Сталінки. Наступ наших військ продовжувався 11-го і 12-го серпня. 12 серпня бронепοїзди знову були направлені на ділянку Київ-Тетерів, Жуляни-Київ. За вказівкою ЦК КП(б)У вони, непомітно для ворога, перекидали за лінію фронту партизанські загони. Під кінець дня 21 серпня німцям вдалося пробитись до околиць Черкас. Наше командування прийняло рішення в ніч на 22 серпня відвести війська на лівий берег Дніпра. 19 серпня Ставка поставила військам Південно-Західного напрямку завдання – обороняти рубіж по Дніпру від Лоева до гирла, утримуючи за собою Київ і міцно прикрити напрямки на Чернігів, Конотоп, Харків. 5-у армію було наказано відвести з Коростенського укріпленого району за Дніпро північніше Києва. Під час цього відходу противник прорвався на стику 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу і 23 серпня захопив переправу в районі Окунинова на Дніпрі. Переправившись на лівий берег, ворог повів наступ у напрямку м. Остра з тим, щоб з півночі вийти в тил нашим військам. Але радянським військам вдалося затримати просування противника до 9 вересня. І все ж ворог зміг вийти на рубіж Конотоп-Чернігів і форсувати Десну. Це створило реальну загрозу для оточення військ Південно-Західного фронту [22]. У зв'язку із швидким просуванням ворога бронепοїзди були перекинуті на лінію Ніжин-Бахмач-Конотоп, Чернігів-Ніжин. Своїм вогнем бронепοїзди підтримували оборону наших військ, допомагали піхоті знищувати німців і їх техніку, прикривали відхід радянських частин на нові рубежі.

Подальші події для радянських військ розгортались досить трагічно. Командування Південно-Західного фронту 10 вересня просило дозволу відступити на рубіж по р. Псьол. Але Сталін наказав утримувати Київ будь-якою ціною, перекинути на праве крило фронту всі сили, які можна зняти з других напрямків і у взаємодії з Брянським фронтом розгромити конотопське угруповання противника [23]. 12 вересня німецькі з'єднання перейшли в наступ з Кременчуцького плацдарму в напрямку Лохвиці, Лубен. 15 вересня підрозділи 1-ї і 2-ї танкових груп противника з'єдналися в районі Лохвиці. В оточенні опинилися 5, 26 і 37-а армії, частина сил 28-ї і 38-ї армій. Лише в ніч з 17 на 18 вересня М.П.Кирпонос одержав дозвіл на вивід військ з оточення. 18 вересня перед бронепοїздами, які входили до складу військ, що обороняли місто(всі ополченські бронепοїзди були підпорядковані командуванню 37-ї армії), були поставлені такі бойові завдання: вийти на лівий берег Дніпра і зірвати за собою мости; прикрити відхід наших військ, в районі Дарниці, на лівому березі Дніпра протриматися 15-17 годин; не дати можливості фашистам з ходу переправитися на лівий берег Дніпра в районі Києва; підірвати бронепοїзди, а особовий склад вивести з оточення. В районі Дарниці бронепοїзди протримались 36 годин. 20 вересня на нараді командирів дивізіону бронепοїздів було прийнято рішення з боєм прориватися з оточення. Але цього не можна було здійснити, адже

треба було їхати по залізниці не менше 250 км., пройти понад 10 великих станцій, зайнятих німцями. За участю 5-ти командирів і 5-ти комісарів бронепоездів була проведена нарада. Одноставно було прийнято рішення – бронепоезди висадити в повітря, а особовий склад вивести з оточення. Був розроблений детальний план цієї операції. В ніч на 25 вересня за 84 км від Києва бронепоезди злетіли в повітря. Згадує К. Ареф'єв: "...отступали мы до Березани. Шли с тяжелыми боями. Генерал-майор Власов приказал с 23 на 24-е сентября ночью подорвать 5 бронепоездов. Впереди шли два бронепоезда, третьим шел литер «А», четвертым – бронепоезд войск НКВД и пятым – литер «Б». Бронепоезда были подорваны и пущены под откос. Собрав свое вооружение мы вышли из пяти бронепоездов и пошли строго на юг. Нас было человек 400. За ночь до утра мы прошли километров 8. Командование объединения команд бронепоездов принял майор Паньков и комиссар Голованев..." [24]. Ополченці пішим строем продовжували пробиватись на схід під командуванням Голованьова. Форсувавши кілька боліт, загін вийшов на острів, що знаходився недалеко від сіл Лелеки, Панфіли і Семенівка. Осртів був оточений німцями і весь час знаходився під обстрілом. Там Голованьов, В.Мединський, Н.Богданов, Паньков, Іщенко та інші. Ті залізничники, що залишились живими, прорвавши кільце оточення, пробивались далі до своїх. [25] Команда бронепоезда літер "А" за 75 днів своїх бойових дій в районі Києва знищила 3 танка, 4 танкетки, вивела з ладу більше 150 знарядь і мінометів; було знищено близько 200 автомашин з майном і боеприпасами. Збито 7 аеростатів повітряного спостереження противника, знищено більше 20 спостережувальних пунктів і більше 200 кулеметних точок. За неповними даними командою бронепоезда літер "А" знищено більше 3000 німецьких солдат і офіцерів [26]. Багато бійців і командирів бронепоездів пішли в тил ворога і стали партизанами. Заступник командира бронепоезда літер "А" К.Ареф'єв створив партизанський загін. За відвагу і мужність йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Сотні воїнів вийшли з оточення і влилися в ряди Червоної Армії.

Опівдні 19 вересня завершилась героїчна оборона Києва. Свій внесок в оборону міста зробили і жителі Києва. Поряд з воїнами вони утримували оборонні рубежі, всіляко допомагали військам. Суттєвою допомогою радянським військам, які вели оборонні бої на ближніх і дальніх підступах до Києва, являлись і бронепоезди київських залізничників. Бронепоезди прикривали зосередження і розгортання наших військ, брали участь в обороні залізничних ліній, по яким рухались ешелони і поїзди з військовими вантажами, захищали залізничні вузли від нальотів німецької авіації, вступали в бої з частинами, що прорвалися. Важко переоцінити вклад киян у героїчну оборону свого міста. Воїни Південно-Західного фронту повсюдно відчували всебічну допомогу жителів славного міста-героя. За своєю спиною вони мали міцний і надійний тил.

Література

1. Король В. Ю. Ціна перемоги: втрати киян // Трибуна. – К., 2000. – № 3-4. – 36 с.
2. Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. – 26 с.
3. Народне ополчення в обороні Києва і Одеси. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1949. – 97 с.
4. ЦДАВО. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.31. – Арк.3.
5. Там само.
6. Григорович Д. Ф. Киев – город-герой. – М., 1978. – 25 с.
7. Там само.
8. Колесник А. Д. Народное ополчение городов-героев. – М., 1974. – 215 с.
9. Історія Києва. – К., 1964. - Т.3. – Кн.1. – С.306-307.
10. Дубина К.К. В роки тяжких випробувань. – К., 1962. – 22 с.
11. ЦДАВО. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.31. – Арк.4.
12. Там само. – ф.р-4620сч. – Оп.3. – Спр.29. – Арк.86.
13. Київ-герой. Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні. – К., 1961. – 198 с.
14. Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000. – 26 с.
15. Дубина К.К., Буцько М.О. Немеркнучий подвиг. – К., 1963. – 15 с.
16. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского Военного округа. 1919-1969. – К., 1969. – С.210-212.
17. Колесник А.Д. Народное оплчение городов-героев. – М., 1974. – 234 с.
18. Київ-герой. Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні. – К., 1961. – 205 с.
19. Киевский Краснозеаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского Военного округа. 1919-1969. – К., 1969. – С.236-237.
20. ЦДАГО. – Ф.57. Оп.4. – Спр.34. – Арк.88.
21. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – К., 1984. – 256 с.
22. Король В.Ю. Оборона Києва: героїзм і трагедія // Історія в школі. – К., 2001. – № 9. – 15 с.
23. Верт А. Россия в войне 1941-1945. – М., 1967. – 139 с.
24. ЦДАВО. – Ф.4620. – Оп. – 3. – Спр.31. – Арк.5.
25. Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. Документи і матеріали. – К., 1963. – 82 с.
26. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Од.зб.12. – Арк.202.